

Inhoud

Inleiding	7
1. EEN WERVELSTORM UIT ARABIË	13
De islam en de Oosterse Kerk (610-1453)	
1.1. Inleiding: Byzantium bedreigd	13
1.2. Van christenen in de Koran tot keizer Manuel	16
1.3. Conclusie: Toch geen tijdelijke straf	31
2. TE WAPEN TEGEN DE KETTERS	37
De islam en de kerk in de Middeleeuwen (711-1517)	
2.1. Inleiding: Bijna acht eeuwen Al-Andalus	37
2.2. Van de kruisridders tot Johannes Maurus	39
2.3. Conclusie: Sektarisch én duivels	50
3. TEGEN ROME EN TEGEN MEKKA	55
De islam en de Reformatie (1517-1648)	
3.1. Inleiding: Vechten tegen twee kwaden	55
3.2. Van Maarten Luther tot de kanttekenaren	56
3.3. Conclusie: Een of twee antichristen?	74
4. LIEVER TURKS DAN PAAPS	79
De islam en de Nadere Reformatie (1648-1800)	
4.1. Inleiding: De islam blijft in het blikveld	79
4.2. Van Gisbertus Voetius tot Jonathan Edwards	79
4.3. Conclusie: Polemieken tegen een heidense religie	103

5. HOOP VOOR ISMAËLS ZONEN	107
De islam en de Moderne Tijd (1800-1945)	
5.1. Inleiding: Niet tegenover, maar bewogen met moslims	107
5.2. Van Willem Bilderdijk tot Emanuel Kellerhals	108
5.3. Conclusie: Mededogen staat centraal	135
6. ZORGEN OM ISLAMITISCH GEWELD	141
De islam en eigentijdse stromingen (vanaf 1945)	
6.1. Inleiding: Een breed uitwaaierend palet	141
6.2. Van Johannes Verkuyl tot de ChristenUnie	142
6.3. Conclusie: De antithese herleeft	188
7. WORSTELLEN MET MOHAMMEDS ERFENIS	193
Conclusie	
7.1. Inleiding: Antwoorden op doorleefde vragen	193
7.2. Vier typering, drie verklaringen, twee Bijbelboeken	194
7.3. Denkers in zes tijdperken	199
7.4. Mechanismen achter de beoordeling van de islam	207
8. ZO DICHTBIJ EN TOCH ZO VERAFF	213
Slotbeschouwing	
8.1. Inleiding: Zoeken naar waarachtigheid	213
8.2. De (on)mogelijkheid van een theologisch oordeel	216
8.3. Bijbelse bouwstenen voor een theologisch oordeel	224
8.4. De richting van een theologisch oordeel	235
Persoonsregister	238
Bibliografie	246

Inleiding

Hoe is het mogelijk dat, na de openbaring van Christus in de wereld en nadat het christendom de grootste godsdienst werd, nóg een enorme wereldgodsdienst is opgestaan? En hoe is het mogelijk dat deze godsdienst, die in veel opzichten schatplichtig is aan het christendom, tegelijk de kern van het christelijk geloof ontkent?

Voor een gemiddelde moslim is het antwoord niet moeilijk. Dat kan omdat het christendom als tijdelijk is bedoeld, zal hij zeggen. Dat wil zeggen: totdat Mohammed kwam, het ‘zegel der profeten’. Pas toen is de openbaring voltooid.

Voor wie in Christus gelooft als de Zoon van God Die aan het kruis gestorven is, wordt het raadsel daarmee alleen maar groter. Als de Bijbel waar is, waarom moest de islam dan komen? Waarom staat God toe dat door de komst van de islam honderden miljoenen mensen in veel elementen van de Bijbelse openbaring zijn gaan geloven, maar desalniettemin de kruisdood van Christus ontkennen?

Die vragen worden des te spannender voor wie bedenkt dat de islam er zonder het christendom nooit had kunnen zijn. Zowel uit de Koran als uit de islamitische overleveringen blijkt steeds weer dat de islam vaak refereert aan de joodse en christelijke Bijbel. De islam heeft, als enige na-christelijke godsdienst, dan ook een bijzondere positie voor christenen. Maar het is wel een positie die veel vragen oproept.

Zo hebben christelijke theologen door de eeuwen heen de islam

ook vaak gezien: als een religie die christenen voor grote vraagtekens plaatst. Sommigen hadden kant-en-klare antwoorden op die vragen, anderen stotten zich hard aan deze godsdienst en liepen er op vast.

Vandaag de dag is dat niet anders. In het Westen, zeker ook in Nederland, hebben nooit eerder zo veel moslims gewoond als nu. Hun aantal – in Nederland nu een kleine miljoen – groeit en de verwachting is dat die trend, hoewel niet met spectaculaire aantallen, zich zal voortzetten.

Voor veel Nederlanders is dat geen reden om zich om de islam te bekommeren, maar anderen stoten zich vandaag opnieuw aan deze religie, die als een ‘rotsblok in ons vlakke religieuze landschap’⁴ ligt. En hoeveel moties van treurnis daar ook over uitgesproken worden, de islam is een blijvertje.

Deze ontwikkelingen zetten christenen vandaag opnieuw aan tot reflectie. En waar dat niet zo is, zou het snel het geval moeten zijn. Want dat volgelingen van Christus ook richting moslims een taak hebben, blijkt alleen al uit Christus’ zendingsopdracht. In veel kerken in Nederland is in het laatste decennium dan ook een duidelijke bezinning op gang gekomen over de uitdaging waarvoor de islam het christelijk geloof plaatst.⁵

Maar wie als christen, als christelijke gemeente, serieus werk wil maken van die uitdaging, stuit al snel op de eerdergenoemde centrale vraag. Welke bedoeling heeft de almachtige God met deze wijdverbreide religie, met alle dreiging die ervan uitgaat? Bovendien cirkelen om deze vraag heen allerlei andere vragen. Hoe moet een christen reageren op de proclamaties van deze godsdienst, en

4 Aldus een bekend geworden typering van de islam van de bij leven veelgeroemde socioloog Jacques van Doorn in Trouw 1 februari 2003.

5 Paas 2003, p. 29 e.v.

op hun bekeringsijver? Is er hoop op eeuwig heil voor moslims? Zijn God en Allah dezelfde?

Ook die vragen zijn niet bepaald nieuw te noemen. De islam mag dan in haar huidige omvang een nieuw fenomeen zijn voor het Westen en voor Nederland, dat geldt natuurlijk allerm minst voor veel andere gebieden in de wereld sinds Mohammed in de zevende eeuw zijn religie stichtte. Het geldt zelfs niet voor Europa, waar bijvoorbeeld de streek die nu het land Bosnië vormt, al sinds jaar en dag in meerderheid bevolkt wordt door moslims. Bovendien hebben de Moren op (grote delen van) het Iberisch schiereiland geheerst gedurende bijna acht eeuwen. Sporen van dit islamitische Al-Andalus zijn tot vandaag de dag nog overal in Spanje te vinden. De confrontatie met de islam is dus al oud. Er is door theologen van naam al heel wat werk verricht – werk dat in veel gevallen onder het stof van de geschiedenis terecht is gekomen. Dat is jammer, omdat de gedachten van reuzen in de kerkgeschiedenis over Mohammed en zijn religie door de manifestatie van de islam in het hedendaagse Westen weer volop actueel zijn geworden.

Dit boek klopt het stof van die gedachten af. De bedoeling daarvan is niet om een eerder gegeven antwoord te kopiëren naar vandaag, maar om te kunnen putten uit de schat van vroeger opgedane ervaring bij de doorgaande zoektocht naar het hart van de islam. Wie een theologische duiding wil geven van de islam als na-christelijke godsdienst, kan de aanzetten daartoe uit het verleden alleen maar tot zijn schade links laten liggen.

Daarmee is het werkkterrein dat dit boek beslaat erg breed. Sinds de stichting van de islam in de zevende eeuw – en zelfs al daarvoor – is de wereldwijde christelijke kerk immers opgesplitst in vele groeperingen. Om de materie behapbaar te houden, volg ik de kerkhistorische lijnen die mij het meest relevant lijken voor de

protestantse kerken in het Westen vandaag. Dat is allereerst de lijn van de Oosterse Kerk en de Rooms-Katholieke Kerk tot aan de Reformatie, en daarna de lijn van de kerken van de Reformatie, met bijzondere aandacht voor de Nederlandse en Europese takken. Dit wil niet zeggen dat andere belangwekkende stemmen niet zullen klinken, maar de nadruk ligt daar niet.

De opzet van het boek loopt parallel met de verschillende historische tijdvakken die van belang zijn. In dit boek worden er zes onderscheiden. Dat zijn achtereenvolgens de Oosterse Kerk (610-1453), de kerk van de Middeleeuwen (711-1517), van de Reformatie (1517-1648), van de Nadere Reformatie (1648-1800), de kerk in de Moderne Tijd (1800-1945) en de eigentijdse stromingen (vanaf 1945). Hoe keken christenen aan tegen de islam in de genoemde tijdvakken? Welke parallellen zijn er te trekken? Het zijn dit soort vragen die in het centrale deel van het boek behandeld worden. Ieder hoofdstuk begint met een inleiding. Daarna volgt een bespreking van het gedachtegoed over de islam van de hoofdpersonen in die tijd, waarna enkele concluderende opmerkingen gemaakt worden. Tot slot volgen in twee aparte hoofdstukken een algehele conclusie en een slotbeschouwing.

Een nadeel van een zo breed onderzoeksveld is dat het lastig is om aan de diverse theologische verklaringen die in de loop der eeuwen zijn gegeven, volledig recht te doen binnen de context van hun tijd. Vaak zijn er specifieke omstandigheden aan te wijzen die noopten tot stellingname zoals die zijn ingenomen. Ga maar na: welke rol speelde bijvoorbeeld angst voor de islam? Wat voor persoonlijke ervaringen kleurden de beoordeling? Hoe werkte de verhouding ten opzichte van de eigen achterban mee of tegen bij een bepaalde stellingname? De context achter dit soort vragen kan hier en daar hoogstens worden aangestipt.

Desondanks hoop ik dat dit boek in zijn beknoptheid iets bij kan dragen aan een beter theologisch verstaan van de aanwezigheid van moslims om ons heen en – daaruit voortvloeiend – aan een beter verstaan van de roeping die christenen in hun richting hebben. Want eeni der kan het leven vinden in het geloof dat Jezus de Christus is, de Zoon van God.⁶

Apeldoorn, voorjaar 2012

Jacob Hoekman

TIJDLIJN

De Oosterse Kerk

- 610** Mohammed (geboren in 570) claimt eerste openbaring
- 622** Mohammed vertrekt van Mekka naar Medina: hidjra.
Begin islamitische jaartelling
- 632** Mohammed overlijdt
- 692** Islamitische veroveraars bouwen Rotskoepel op Tempelplein in Jeruzalem
- 1050** Turkse Seltsjoeken winnen aan macht en vormen tot eind 12e eeuw groot gevaar voor Byzantijnse rijk
- 1096** Kruisridders proberen voor het eerst Jeruzalem te bevrijden van moslims
- 1258** Mongolen veroveren islamitische hoofdstad Bagdad, met zwaar islamitisch trauma tot gevolg
- 1300** Ottomaanse rijk ontstaat en bezorgt islam opnieuw prominente plaats op wereldtoneel
- 1453** Ottomanen veroveren na vele mislukte pogingen Constantinopel (Istanbul)

Hoofdstuk 1

EEN WERVELSTORM UIT ARABIË

De islam en de Oosterse Kerk (610-1453)

1.1. Inleiding: Byzantium bedreigd

De eerste christelijke beoordeling ooit

Op het moment dat de islam in de zevende eeuw vanuit het Oosten snel terrein wint, begrijpen veel christenen niet precies wat hen overkomt. Wie zijn deze nieuwe machthebbers die als een wervelstorm uit de Arabische woestijn dichterbij komen? Het zijn christenen in het Oosten die voor het eerst een antwoord op die vraag formuleren. Zij kunnen niet anders dan zich een beeld vormen over de uitdaging waarmee ze worden geconfronteerd. De resultaten daarvan zijn de eerste christelijke geschriften ooit over de islam; het zijn gedachten die nooit eerder ontwikkeld hoefden te worden en dus in hoge mate oorspronkelijk zijn.

Het einde van Constantinopel

Waar en wanneer leven deze christenen? Velen van hen zijn in de zevende eeuw verenigd in de Byzantijnse Kerk of de kerk van het Oosten. Deze kerk is dan de officiële kerk van het Oost-Romeinse Rijk, dat op zijn beurt de oostelijke voortzetting is van het aloude Romeinse Rijk. Niet langer is Rome de hoofdstad van dit imperium: keizer Constantijn de Grote, de eerste christelijke keizer, vestigt het machtscentrum van zijn nieuwe rijk in 330 na Christus in Byzantium, aan de oevers van de Bosporus. De naam van die

stad zou al snel veranderd worden in Constantinopel (en nog veel later, in 1930, in Istanbul).

De stad zelf is van meet af aan het toneel van talrijke godsdienstige twisten, maar dat zijn vooral binnenkerkelijke ruzies – met name over de christologie, hét hete hangijzer van die dagen. Vanaf de zevende eeuw komt daar voor het eerst echter een serieuze bedreiging van een ándere religie bij: de islam.

Die dreiging stelt in eerste instantie nog niet veel voor. De stichter van de nieuwe religie, de dan nog goeddeels onbekende Mohammed ibn Abdallah (570-632), is ver weg in de woestijnen van Arabië. Weliswaar weet hij nog tijdens zijn leven bijna het hele Arabische schiereiland te veroveren, maar een echte bedreiging voor het immense Byzantijnse Rijk vormt hij niet: gewapend contact gaat niet verder dan schermutselingen en een enkele veldslag in het grensgebied.

Maar dat verandert in de decennia daarna razendsnel. De tweede opvolger van Mohammed, kalief Omar ibn al-Khattab, weet tussen 634 en 644 forse delen in het oosten van het Byzantijnse Rijk – het huidige Oost-Turkije – te veroveren. Ook Jeruzalem valt hem in handen.

Kalief Omar zet daarmee de toon voor vele, lange, bloedige eeuwen van strijd. Een strijd om macht, maar achter de schermen is het ook een godsdienststrijd.

De hoofdprijs in die strijd blijft eeuwenlang de vermaarde hoofdstad van het Byzantijnse Rijk: Constantinopel. Keer op keer wordt de stad belegerd. Maar keer op keer weet men, zij het steeds moeizamer, overeind te blijven. En met elke nederlaag wordt het bezit van de stad voor de moslimse legers een begerenswaardiger trofee. Wie Constantinopel verovert, verzekert zich van eeuwige roem in de moslimwereld.

me gebiedsveroveringen blijkt Constantinopel murw gebeukt. Het is dan 29 mei 1453. Ditmaal is het de Osmaanse sultan Mehmet II die de beroemde stad met zijn enorme kathedraal probeert in te nemen. En nu met succes. Tijdens de gevechten sterft de laatste Byzantijnse keizer op de muren. Mehmet II en zijn leger trekken de stad binnen. De sultan krijgt zijn gewenste roem: aan zijn naam wordt 'Fatih' toegevoegd: veroveraar. De grote Hagia Sophia-kathedraal, ooit de grootste kerk van het christendom, wordt een moskee. Het Byzantijnse Rijk is niet meer.

Overrompeld door imperiale ambities

Het is in deze eeuwenlange en veelbewogen periode tussen de opkomst van Mohammed en de val van Constantinopel dat christenen voor het eerst te maken krijgen met wat nu wordt aangeduid als de islam. Veel christenen begrijpen nauwelijks wat hun overkomt. Dat geldt overigens niet alleen Byzantijnse christenen: het betreft allereerst tal van christelijke groeperingen als monofysieten en nestorianen in de oostelijke gebieden die worden overrompeld door de felheid van de nieuwe religie en de imperiale ambities van de islam.

De snelle overname van christelijke gebieden leidt dan ook tot een keur aan vlammeende christelijke geschriften, niet zelden vol van apocalyptische taal. Maar ze leidt óók tot boeken die de zege-ningen van de islam prediken en waarin de generaals uit Arabië als semichristelijke bevrijders een warm onthaal krijgen, niet in het minst omdat veel christelijke sekten in het oosten op voet van oorlog met de macht in Constantinopel staan.

Het zijn hoe dan ook deze geschriften uit het Oosten, van binnen en buiten de Byzantijnse Kerk, die de vroegste christelijke beoordeling geven van de nieuwe leer uit Arabië.

1.2. Van christenen in de Koran tot keizer Manuel

Christenen in islamitische bronnen

De allervroegste bronnen die een theologische beoordeling geven van de islam, dateren al direct uit de zevende eeuw – de eeuw van Mohammed

Christenen in de Koran
(631): **Mohammed is een
profeet met een ver-
wongen visie op Jezus.**

med dus, die in 632 is overleden. Van de eerste evaluatie is alleen een versie beschikbaar in de Koran en in islamitische overleveringen. Daarin komt een groep christenen uit Nadjraan ter sprake. Zij leven ver van het Byzantijnse Rijk: hun stad ligt in wat nu

Saoedi-Arabië is, dicht bij de grens met Jemen.

Deze christenen, in hun geïsoleerde positie, proberen een jaar voor Mohammeds dood een verdrag met hem te sluiten als ze merken dat de opmars serieuze vormen begint aan te nemen. Een profeet is hij voor hen allerm minst, maar ze kunnen niet langer doen alsof de ambities van Mohammed niet bestaan.

Ze zoeken Mohammed op en gaan, onvermijdelijk, de discussie aan over het grootste theologische twistpunt: of Jezus Zoon van God is. Uiteindelijk, aldus het verhaal, stelt Mohammed voor dat God het oordeel maar moet vellen. Hij moet met Zijn straf diegenen treffen die niet de waarheid spreken.

De islamitische overlevering wil dat de christenen zo'n Godsoordeel niet aandurven. Na een dag bedenktijd zeggen ze Mohammed tóch als profeet te beschouwen. Wel hebben ze nog altijd hun bedenkingen bij Mohammeds visie op Jezus, die ze verwongen vinden omdat Mohammed Hem slechts als profeet ziet. Mohammed vindt het uiteraard spijtig dat de christenen daarin volharden, maar laat de christenen volgens het verhaal wel in vrijheid gaan.⁴

4 Koran, soera 3:61 e.v. De gegevens worden nader uitgewerkt in oude biografische teksten over Mohammed.

Een andere overlevering verhaalt van de eerste migratie – *hidjra* – in de islamitische geschiedenis: die van een groep moslims uit Mekka naar het christelijke Ethiopië. Deze moslims verlaten Mekka omdat ze op dat moment onder zware vervolging gebukt gaan: hun polytheïstische stamgenoten moeten niets van Mohammed en zijn praatjes hebben. In Ethiopië vinden deze vroege moslims wél gastvrij onthaal.

Het komt er zelfs tot een onderhoud met de belangrijkste machthebber; de negus van Ethiopië. De islamitische asielzoekers lezen hem een paar Koranteksten voor uit soera Marjam, die over de geboorte van Jezus – Isa – gaat. Als de negus die verzen hoort, breekt hij in tranen uit ‘zodat zijn baard nat werd, en ook zijn bisschoppen huilden ervan, tot hun schrifturen doorweekt waren. Toen zei de negus tegen de twee mannen uit Mekka: “Dit komt uit dezelfde hoek als de boodschap van Isa.”⁵ Het gevolg laat zich raden: de christelijke koning bekeert zich tot de islam. Buiten de Koran en vroege islamitische overleveringen om is er geen bevestiging van deze verhalen; christelijke versies ontbreken geheel.

Negatieve waarderungen

Hoe dergelijke islamitische overleveringen ook gewaardeerd dienen te worden, feit is in elk geval dat veel christenen en vooral ook veel joden in de tijd van de vroege islam Mohammed beslist niet als profeet hebben willen beschouwen, ook niet als een profeet met gebreken.

Johannes van Nikiu (690):

**Mohammed is beest
uit afgrond**

Een van die vroege christelijke visies komt uit Egypte. In 639 valt daar de Arabische krijgsheer Amr ibn al-As binnen. Tijdgenoot Johannes van Nikiu, een koptische bisschop in het stadje Nikiu, schrijft rond 690 een kroniek over onder meer deze gebeurtenissen.

De daarin opgevoerde reacties op de islam, zowel van hem als van de christenen die hij opvoert, zijn onthullend. ‘Velen van de Egyptenaren

5 Ibn Ishaak 2000, p. 65.

die valse christenen waren geweest', schrijft hij, 'verloochenden het heilige orthodoxe geloof en de levenschenkende doop, en omhelsden de religie van de moslims, de vijanden van God, en aanvaardden de doctrine van het beest, dat is: Mohammed. Zij raakten tezamen met die afgodendienaars verdoold, namen de wapenen ter hand en vochten tegen de christenen. Een van hen, Johannes, de volgeling van Chalcedon van het Klooster van Sinai, omhelsde het geloof van de islam; en na zijn monnikhabijt te hebben afgelegd, nam hij het zwaard op en vervolgde hij de christenen die trouw waren gebleven aan onze heer Jezus Christus.'⁶ De reactie van vele naamchristenen, aldus Johannes van Nikiu, is dus een overgang naar de islam geweest. De reden daarvoor vermeldt hij niet, maar is mogelijk angst geweest voor de nieuwe overheersers. Daarnaast speelden ongetwijfeld politieke redenen een rol. Johannes van Nikiu zelf slaat een heel andere richting in: hij duidt Mohammed expliciet als het beest, waarmee hij refereert aan de Openbaring van Johannes. Daarin figureert het beest uit de zee (Openb. 13:1-10), dat opstaat tegen God en oorlog voert met de gelovigen. Het beest vertegenwoordigt de kwade macht die over de wereld zal komen. Mohammed, impliceert de kopt Johannes van Nikiu, vertegenwoordigt satan zelf.

De proclamatie van de Rotskoepel

Behalve de kopten in Egypte krijgen ook Syrische christenen als een van de eersten te maken met de islamitische expansie. Voor velen van hen staat de komst van de islam gelijk aan het aanbreken van het einde der tijden.

Overigens is niet helemaal duidelijk of de toenmalige christenen ook direct inzien dat het om een andere religie gaat dan het christendom, of op zijn minst dat de grondwaarheden van het christendom worden ontkend.

Dat er een nieuw koninkrijk gevestigd wordt, daar kan niemand op dat moment omheen. Alleen al de bouw van de Rotskoepel in 692 in Jeruzalem, uitgerekend op de plaats waar voorheen de joodse tempel stond, is een onloochenbaar feit. De bouw heeft plaats in opdracht van Abd al-Malik ibn Marwan, een kalief uit de vroeg-islamitische Oemayyadendynastie. De christenen en joden in Jeruzalem kunnen niet meer om zijn aanwezigheid heen. Met de komst van al-Malik wordt alles anders. De idee dat zich behalve een nieuw koninkrijk ook een nieuwe godsdienst manifesteert, dringt mogelijk pas later door. Anderzijds zijn er ook aanwijzingen dat de islam zich al heel snel ook nadrukkelijk als religie presenteert. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de inscripties in de Rotskoepel. De achthoekige arcade in het zevende-eeuwse gebouw heeft aan de buitenkant de tekst: 'Er is geen godheid dan God alleen, zonder metgezel.' Die aan de binnenzijde is nog duidelijker: 'O, mensen van het Boek, de messias Jezus, zoon van Maria, was slechts Gods boodschapper; het is niet aan God om een zoon te nemen.'

Als deze teksten tot het publiek doordringen, zijn velen diep geschokt. Dat blijkt ook uit de geschriften van die tijd. De belangrijkste auteur die de gevoelens van verwarring onder woorden brengt, is zonder twijfel de man die als Pseudo-Methodius bekend is geworden. Pseudo-Methodius levert, in de woorden van de Groningse kenner van Semitische talen dr. Gerrit Jan Reinink 'een ongelofelijk belangrijk werk'⁷ in het licht van de beoordeling van de islam: hij schrijft het boek *Apocalyps*. Dat werk uit 692 – het jaar waarin de islamitische Rotskoepel werd gebouwd – geeft unieke informatie over hoe christenen aankeken tegen de oprukkende Arabieren. Reinink legde als eerste de relatie tussen de verschijning van dit apocalyptische geschrift en de bouw van de Rotskoepel.

Welke identiteit er achter de naam Pseudo-Methodius zit, is niet bekend. Op het moment dat de *Apocalyps* wordt gepubliceerd, gebeurt dat onder

7 *Symbool van superioriteit islam*, Reformatorisch Dagblad 02-10-2007.

de auteursnaam van ene Methodius. Hij was bisschop in wat nu Turkije is. Hij stierf in 311 als martelaar. Het is nogal ongeloofwaardig dat hij zo specifiek de gebeurtenissen van bijna vier eeuwen later voorspeld zou hebben. Daarom staat de auteur van de *Apocalyps* bekend als Pseudo-Methodius, een verder onbekend gebleven figuur, die dicht bij de verovering van Jeruzalem moet zijn geweest in de zevende eeuw.

Volgens Reinink moeten christenen ‘zich helemaal naar zijn geschrokken’ toen de islamitische invasie over hen heen denderde. ‘En tot voor kort is dat onvoldoende ingezien.’⁸

De eschatologische blauwdruk klopt niet

Pseudo-Methodius staat duidelijk in een bredere traditie die onder Syrische christenen in zijn tijd volop ingang vindt. De bouw van de Rotskoepel zorgt voor nog veel meer apocalyptische geschriften in het

Syrische christendom. Bekend zijn ook de *Edesseense Apocalyps* (eveneens uit 692) en het *Evangelie van de 12 apostelen* (uit 694). In deze geschriften wordt stuk voor stuk geprobeerd een historische en theologische verklaring te geven voor de komst van de islam.

Pseudo-Methodius (692):

**Islam is demonische
macht, tijdelijke straf
van God**

Vóór de verschijning van dit soort werken is de meest gangbare gedachte onder Syrische christenen dat het christelijke rijk het laatste wereldrijk in de geschiedenis zal zijn. Die gedachte ontlenen ze aan de profetieën van Daniël, waarbij het vierde, laatste rijk dat hij ziet, wordt opgevat als het Romeinse, door Constantijn de Grote gekerstende rijk. De islam maakt echter op ruwe wijze een einde aan deze idee. Het wordt duidelijk dat, ondanks de eschatologische blauwdruk van de Syrische christenen, een nieuwe wereldmacht zich aandient.

De Syrische auteurs gaan niet meteen om. In eerste instantie ontkennen de eerdergenoemde geschriften dat de islam werkelijk een nieuwe wereldmacht behelst. De islam is een demonische macht, stelt Pseudo-Methodius. Hij ziet, net als de auteurs van de andere werken, de komst van de moslims als tijdelijke straf, als gesel van God op het geruzie van veel christenen over onder meer seksuele zonden en over de christologie – in die eeuwen immers een van de heetste theologische hangijzers. De Arabieren zijn een instrument in Gods handen om de ware christen als kind van God te louteren.⁹ Pseudo-Methodius is heel specifiek over de duur van de straf: tien jaarweken (een concept dat afkomstig is uit Daniël 9) ofwel zeventig jaar, te beginnen bij het eerste jaar van de islamitische jaarrekening (de *hidjra* in 622 na Chr.) Met andere woorden: op het moment dat Pseudo-Methodius in 692 zijn geschrift het licht doet zien, precies zeventig jaar na de *hidjra*, loopt de islam op zijn laatste benen. De religie graaft zijn eigen valkuil door zijn hoogmoed, waarbij de auteur de bouw van de Rotskoepel in Jeruzalem als toppunt van die hoogmoed ziet. Het verdere verloop van de geschiedenis is voor hem ook helder: hij verwacht ieder moment een inval van de christelijke keizer van Byzantium in het Heilige Land, waarna het christelijke eindrijk –wereldomspannend en zonder verdeeldheid – een feit zal zijn tot aan de komst van de antichrist.¹⁰ Overigens lijkt Pseudo-Methodius meer door het islamitische denken beïnvloed dan hijzelf wellicht doorheeft. Dat blijkt vooral uit het beeld dat hij heeft van de Byzantijnse keizer. Die krijgt bijna bovenmenselijke trekken als Pseudo-Methodius zijn verwachting uitspreekt dat de keizer het herstelde christelijke rijk in de eindtijd zal leiden. Volgens de Amsterdamse hoogleraar Bernhard Reitsma, gespecialiseerd in de kerk in de context van de islam, is daarin een tegenmodel voor de islamitische kalief te zien, die zichzelf immers óók als de door God gestuurde

9 Reitsma 2008, p. 3.

10 Tolan 2002, p. 46 e.v.

leider beschouwde. ‘Geestelijke superioriteit is gekoppeld aan politieke superioriteit, zoals dat bij de moslims die Methodius voor ogen heeft, ook het geval was. Voor Pseudo-Methodius is het onmogelijk dat het christendom als de ware religie een lijdende of onderdrukte minderheid is, tenzij de kerk in zonde leeft.’¹¹

Wat daar ook van te zeggen valt, voor Syrische christenen als Pseudo-Methodius en de andere apocalyptische denkers uit zijn tijd is Mohammed één ding in elk geval niet: hij kan onmogelijk de antichrist zijn. Dat klopt immers niet met hun eindtijdvisie: het christelijke rijk zou zonder tegenstand heersen tot de komst van de antichrist.

Zoals bekend komen die toekomstverwachtingen echter niet uit. De elkaar opvolgende kaliefen gooien roet in het eten als ze ervoor zorgen dat het jonge islamitische rijk ook na 692 in hoog tempo zijn macht blijft uitbreiden.

Er zit dan maar één ding op: de heersende theologische visie aanpassen. Dat gebeurt dan ook al snel. Aan het begin van de achtste eeuw verschijnen er al verschillende apologetische dialogen van Syrische christenen die een heel andere weg inslaan. Wat blijft is de nadrukkelijke afwijzing van de claims van Mohammed, wat verandert is de verklaring van de komst van Mohammed.

Het vroegst bekende voorbeeld van dergelijke literatuur is een nestoriaanse tekst waarin een monnik en een Arabische notabele een dialoog voeren. De monnik komt op een gegeven moment aanzetten met de verklaring dat moslims in wezen cryptochristenen zijn, omdat de profeet Mohammed dat ook was. Mohammed zag echter in, aldus deze opvatting, dat zijn volgelingen moeilijke dogma’s als dat van de Drie-eenheid niet zouden begrijpen. Hij liet dat, uit angst dat zijn volgelingen weer in het heidendom zouden terugvallen, dus maar achterwege. En ziedaar: een radicaal monotheïstische godsdienst zonder goddelijke tussenpersoon is een feit.

Dé grote knelpunten blootgelegd

Een halve eeuw na Pseudo-Methodius, in de tijd dat de hoofdstad van het islamitische rijk verplaatst is van het Arabische Medina naar het Syrische

Damascus, verschijnt een ander standaardwerk dat de islam beoordeelt. Het is een nog altijd bekend boek van Johannes Damascenus (675-749). Deze grote Syrische kerkvader – zoon van een christelijke minister van de kalief in Damascus en zelf ook adviseur van de kalief – schrijft rond 743 *De Haeresibus* (Over Ketterijen), waarin hij in maar liefst honderd hoofdstukken een overzicht geeft van alle stromingen die in zijn optiek niet zuiver christelijk zijn. Het laatste, honderdste hoofdstuk wijdt hij aan de ‘dwaalleer’ die de ‘godsdienst der Ismaëlieten’ wordt genoemd – een godsdienst die al vóór zijn geboorte de macht heeft overgenomen in Damascus, dat al in 635 door moslims werd veroverd. De kerkvader – zelf overigens door Byzantijnse tijdgenoten beticht van ‘Saraceense opinies’ – beschrijft de islam en zijn stichter Mohammed. De laatste is ‘een valse profeet’, die ‘met het Oude en het Nieuwe Testament in aanraking is gekomen, ook nog een ontmoeting heeft gehad met een vermoedelijk ariane monnik en vervolgens zijn eigen ketterij heeft gesticht’.¹² Uit die zinnen valt op te maken dat Johannes de islam eerder in de familie van het christendom plaatst dan dat hij de religie als zelfstandige vorm van heidendom ziet. Dat blijkt trouwens ook uit de hele opzet van het boek, dat over christelijke ketterijen handelt. Hij wijst ter onderbouwing van zijn mening dat de islam een christelijke ketterij is, onder meer op de veronderstelde rol van de arianen en nestorianen, die allebei de godheid van Christus ontkenden.

Ondanks die nabijheid ziet Johannes geen goddelijke beloften weggelegd voor moslims. Integendeel, hoe dichtbij de islam in zekere zin ook staat, de religie is tegelijkertijd ‘een voorloper van de antichrist’.¹³

Johannes Damascenus

(743): **Islam is christelijke ketterij**

12 Damascenus en Abu Qurra 2011, p. 31.

13 A.w., p. 31.

Het betoog van Johannes komt er vooral op neer dat hij theologische vragen heeft bij de islamitische ontkenning dat Jezus Gods Zoon is en bij de claim van Mohammed dat hij openbaringen van God ontving. Die elementen geven aan dat christenen al in de achtste eeuw dé grote knelpunten feilloos wisten te herkennen en te benoemen.

Een strijder, geen profeet

Johannes Damascenus zit, als Syrisch christelijk adviseur in Damascus, in het hart van de islamitische wereld. Maar hij is niet de enige. Wie zo mogelijk nog dichter bij het vuur zit, is Abd al-Masih al-Kindi, een pseudoniem voor een Arabische christelijke apologet die waarschijnlijk rond 825 een verdediging (*Risala*) schrijft van de christelijke leer

Abd al-Masih al-Kindi
(825): **Koran heeft
satanische oorsprong;
islam vindt geen parallel
in Bijbel, maar bij
heidense Sabeeërs**

tegenover de islam.¹⁴ Hij is een van de weinige voluit Arabische christenen uit de tijd van de vroege islam die er niet voor terugdeinzen om de oorsprong van de Koran als satanisch te duiden. Al-Kindi onderscheidt een goddelijke religie (het christendom), een natuurlijke religie (het jodendom, vanwege de noties als ‘oog om oog,

tand om tand’) en een duivelse religie: de islam.¹⁵

Volgens Al-Kindi kan Mohammed nooit een echte profeet zijn geweest, omdat de Bijbelse profeten hem niet hebben aangekondigd én omdat Mohammed nooit een wonder heeft gedaan (behalve dan de totstand-

14 Overigens plaatsen sommige deskundigen het geschrift van Al-Kindi in de Middeleeuwen; zij gaan ervan uit dat zijn boek een reconstructie achteraf betreft. Bovendien moet Al-Kindi niet verward worden met de ‘filosoof der Arabieren’: de negende-eeuwse moslimse denker Ya‘qub ibn Ishaq al-Kindi die voornamelijk in Bagdad leefde.

15 Kellerhals 1956, p. 313.

koming van de Koran, als dat als wonder beschouwd dient te worden).¹⁶ Dit zijn klassieke christelijke argumenten waarmee de islam de grond onder de voeten wordt weggehaald.

Daarnaast komt Al-Kindi ook met een relatief nieuw argument: op grond van een studie van het leven van Mohammed concludeert hij dat de stichter van de islam eerder een strijder dan een profeet moet worden genoemd, die zich bovendien bediende van laffe praktijken. Verder pleit Mohammeds seksuele losbandigheid – met meerdere vrouwen – tegen hem, vindt Al-Kindi.¹⁷

Ook gaat Al-Kindi in op de oorsprong van de islam. Hoe valt die te verklaren? De Arabische apologeet ziet, in tegenstelling tot bijvoorbeeld Johannes Damascenus, geen aanknopingspunten met het christendom. Wel ziet hij overeenkomsten met de religie van de heidense Sabeeërs,¹⁸ een gedachte die voor het juiste begrip uitgewerkt moet worden.

Waarschijnlijk verwijst de naam Sabeeër naar hun afkomst uit Scheba in het zuiden van het Arabisch schiereiland (de kanttekeningen bij de Statenvertaling noemen dat gebied consequent Woest Arabië).

Over deze Sabeeërs spreekt de Bijbel verschillende malen; voor het eerst in het boek Job. Daar staat dat de Sabeeërs een inval deden en Jobs vee roofden.¹⁹

Ook Abraham zou, vóór zijn roeping door God, het geloof van de Sabeeërs hebben aangehangen.

16 Over deze argumenten denken islamitische schrijvers heel anders. Wat betreft het eerste argument: zij weten tal van Bijbelse passages toe te passen op Mohammed. Zie daarvoor ook hoofdstuk 7. Ook het argument dat Mohammed geen wonderen zou hebben gedaan, ontkennen velen met een beroep op vroege overleveringen van de profeet, waarin hij onder meer bomen laat wandelen om mensen tot geloof te bewegen.

17 Thomas 2001, p. 82.

18 Al-Kindi 1887, p. 41 e.v. Toegevoegd zij nog dat moslims zichzelf in geen geval als Sabeeërs zien, om de eenvoudige reden dat dit volk ook in de Koran voorkomt, onderscheiden van de volgelingen van Mohammed. Wel horen Sabeeërs, samen met joden en christenen, bij de 'lieden van de Schrift' (zie Koran 2:62 en 5:69).

19 Job 1:15.

Met het meer noordelijk gelegen Kanaän waarheen Abraham trok kan goed contact geweest zijn, want tussen Scheba en Israël bestond een bloeiende specerijenhandel.²⁰ Bovendien hadden, net als Ismaël, ook de Sabeeërs Abraham tot vader: ze waren waarschijnlijk de nakomelingen van Scheba, de zoon van Joksan, die de zoon was van Abraham bij Ketura.²¹ Zij aanbaden echter niet de ene God van de Bijbel, maar de maangod en zijn drie dochters, de godinnen al-Oezza, al-Laat en Manaat (zie soera 53:19-20). Dat zou volgens sommige auteurs ook de reden zijn waarom de islam als symbool de halve maan heeft.²²

Opmerkelijk is dat van diezelfde Sabeeërs in Jesaja 45:14 staat dat ze tot de belijdenis zullen komen dat de God van Israël God is, en naast Hem niemand. Al-Kindi gaat hier verder niet op in.

Positieve beoordelingen

Met negatieve beoordelingen als die van Pseudo-Methodius, Johannes Damascenus en Abd al-Masih al-Kindi in het achterhoofd kan het maar zo lijken alsof iedere christen in de zevende en de achtste eeuw diep geschokt is door de opkomst van de islam. Toch is dat een misvatting. Monofysieten en nestorianen bijvoorbeeld, twee oude christelijke groeperingen die een groot stempel drukken op het Syrische christendom, worden onder de Byzantijnse keizers zwaar vervolgd. Zij zien de komst van de islam over het algemeen eerder als een bevrijding van hun verdrukkingen in Constantinopel dan als een straf. Als de islam al als straf moet worden getypeerd, dan toch hoogstens als een oordeel over de Byzantijnen, zo redeneren zij.²³ Daarin staan deze christelijke sektes niet alleen. Ook andere minderheden, zoals joden en Samaritanen die

20 Tim Dowley, *De Bijbel in kaart*, p. 42.

21 Genesis 25:1-3. Zie ook kanttekening 34 op Job 1.

22 Orthodoxe moslims verwerpen die redenering steevast; de halve maan is in hun ogen vooral een manier om zich van de christenen te onderscheiden en heeft voor hen niet de waarde die het kruis voor christenen heeft.

23 Reitsma 2008, p. 3.

eveneens zuchten onder het Byzantijnse juk, zijn in eerste instantie veelal positief over de komst van de islam.²⁴

Hier tekent zich een bekend patroon af: de christenen die het best te spreken zijn over de jonge religie uit Arabië, horen overwegend bij groeperingen die zacht gezegd ambivalent staan ten opzichte van Constantinopel. Die ambivalente houding heeft soms te maken met de specifieke theologie en, meer precies, de christologie. Simpel gezegd: hoe minder Jezus als God wordt gezien, hoe meer aansluiting er gevonden wordt bij de leer van Mohammed.

Bovendien speelt mee in hoeverre de islamitische veroveraars de grenzen zijn genaderd. De reacties worden heftiger naarmate de afstand groter is. Byzantijnse christenen, die niet direct tussen de moslims leven, uiten zich over het algemeen het felst. Juist in vroege Byzantijns-Griekse bronnen wordt de islam als antichrist geduid, terwijl christenen die dagelijks met de islamitische overheersing worden geconfronteerd, minder snel dat soort termen in de mond nemen. Niet zelden reageren juist zij opmerkelijk positief.

Is ook Mohammed onder de profeten?

Dat laatste blijkt ondubbelzinnig uit de waarderende woorden die de nestoriaanse patriarch Timotheus I voor de islam heeft. Deze geestelijke

(727-823) van wat nu de Assyrische

Kerk van het Oosten wordt genoemd,

schrijft in Bagdad een dispuut tussen

een christen (hijzelf) en een moslim

(de kalief al-Mahdi), een dialoog die

omstreeks 782 waarschijnlijk werkelijk plaatsheeft. In het dispuut erkent

Timotheus dat Mohammed een boodschapper van God moet zijn. Hij

schaart Mohammed onder de Bijbelse profeten als Mozes en Elia en stelt

Patriarch Timotheus I

(782): **Mohammed is pro-
feet zoals Mozes en Elia**

24 Pieter W. van der Horst, *Kritisch over Mohammed*, Trouw 29 maart 2008.

dat hij op dezelfde manier onderwijs gaf over de eenheid van God als de Bijbelse profeten vóór hem hadden gedaan. Timotheus ziet het zelfs als deugd van Mohammed dat hij met het zwaard voor God wilde strijden. Het was God Zelf Die Mohammed dan ook beloonde met zowel het Perzische als het Romeinse Rijk. Timotheus concludeert zelfs, met een impliciete verwijzing naar de Bijbelse geschiedenis van Bileam, die met een soortgelijke formule weigert Israël te vloeken: ‘Wie wil hem niet loven dien God looft? Wie wil niet de kroon der eer en heerlijkheid opheffen van degene die God roemt en eert?’²⁵

Timotheus is bepaald niet het enige voorbeeld van een christelijk leider die de komst van de jonge Arabische religie verwelkomt. De kopten in Egypte reageren verdeeld op het binnenvallen van de Arabische krijgsheer Amr ibn al-As. De eerder besproken koptische bisschop Johannes van Nikiu mag dan ronduit negatief zijn, dat geldt niet voor de kerkelijke top. De Egyptische patriarch Benjamin I van de Koptische Kerk begroet de komst van Ibn al-As met vreugde, omdat hij de islamitische veroveraar ziet als medestander in een conflict dat hij heeft met de Byzantijnse keizer Heraclius.

En ook de monnik Jochanan bar Penkaye schrijft in het oosten van het huidige Turkije rond 690 een boek waarin hij opmerkelijk positief oordeelt over Mohammed. Volgens Penkaye is de islamitische voorman – die ruim een halve eeuw daarvoor overleed – weliswaar geen profeet, maar hij noemt hem wel een ‘mehadyan-a’. Dat begrip staat voor een religieus en politiek leider. Mohammed bracht, aldus Penkaye, het Arabische volk de wetten van Mozes en het feit van Gods eenheid bij.²⁶

Verder is het goed te wijzen op patriarch Nikolaos I Mystikos, die met eenentwintigste-eeuwse ogen wel een voorvechter van een multiculturele samenleving lijkt. Rond 920 schrijft hij in een brief aan de kalief in Bagdad dat de wereld gedomineerd wordt door twee machten: de Romeinen en de Saracenen. Hij speelt die beiden echter niet tegen elkaar uit: ‘Zij

25 Timotheus I, cit. in Bijlefeld 1959, p. 265 (noot 6).

26 Mulder en Milo 2009, p. 422.

steken uit boven alle anderen en schitteren als twee lichtende bakens aan het firmament. Om deze reden alleen moeten wij als broeders met elkaar omgaan en, ook al verschillen onze levens, gewoonten en godsdienst, geen vreemden blijven voor elkaar.²⁷

Dubbele beoordeling blijft

Die dubbele beoordeling, van scherp negatief tot uitgesproken positief, is niet alleen kenmerkend voor het vroege, veelzijdige oosterse christendom. Ook in later eeuwen handhaaft ze zich in de Oosterse Kerk.

Een voorbeeld van een positieve bejegening nadat Mohammed al eeuwen was overleden, is dat van Paulus van Antiochië, een Grieks-orthodoxe christen. Hij schrijft in de elfde eeuw zeer positief over de islam. Hij is zelf Arabisch en kan daardoor

als geen ander meevoelen met de etnische gevoelswaarde die de islam voor Arabieren heeft. Voor hem is de Koran zonder meer te duiden als een openbaring van God, zij het dat deze alleen voor Arabieren is bestemd.²⁸

Paulus van Antiochië
(11e eeuw): **Islam is Gods
openbaring voor Ara-
bieren**

Als argument verwijst hij naar de Koran zelf, waar in soera 12:2-3 staat dat Allah bewust een Arabisch boek heeft neergezonden, bestemd voor de onwetenden. De Koran is volgens Paulus van Antiochië echter niet bedoeld voor christenen, want zij zijn al gelovigen – waarbij hij opnieuw naar de Koran zelf verwijst, die dat bevestigt. Hij leest de Koran, kortom, heel welwillend op een ‘christelijke’ manier, waardoor hij tal van christelijke waarheden bevestigt ziet.

Scherpe afwijzingen

Daarnaast blijft ook de negatieve benadering in de Oosterse Kerk

27 Damascenus en Abu Qurra 2011, p. 15.

28 Marcel Poorthuis, *Protestantse beeldvorming van de islam*, Transparant september 2008.

duidelijk aanwezig. Veel – met name Byzantijnse – bronnen van later datum laten zich ongemeen scherp uit over de islam. Een grote naam in dit verband is die van de christelijke apologete Ricoldus de Monte Crucis (plm. 1243-1320). Hij ziet niemand minder dan satan zelf aan

Ricoldus de Monte
Crucis (plm. 1300):
Satan zelf stichtte islam

het werk in Mohammed. De dominicaner monnik, die een tijdlang in Bagdad leeft, duidt de oorsprong van de islam in zijn boek *Confutatio Alcorani* als inktzwart. Satan heeft vele eeuwen lang geprobeerd de mensen

te verleiden via veelgodendom, maar nam uiteindelijk zijn toevlucht tot het monotheïsme om daarmee de waarheid zo dicht mogelijk te benaderen. Mohammed werd in die duivelse strategie zijn werktuig, stelt de dominicaan. Mohammed was dan ook geen profeet, maar wendde dat slechts voor. In werkelijkheid leed hij aan epileptische aanvallen, aldus De Monte Crucis.

In het spoor van De Monte Crucis gaat ook de Byzantijnse keizer Manuel II Paleologos (1349-1425). Deze keizer staat bekend om zijn eruditie. In een reeks tweegesprekken met een geleerde Pers deinst hij er niet voor terug om ongezuouten zijn mening over de islam te berde te brengen.

Manuel II Paleologos (plm. 1390): **Islam is onredelijke religie van geweld**

‘Laat me zien wat voor nieuws Mohammed heeft gebracht, en u zult alleen slechte en onmenselijke dingen vinden, zoals zijn opdracht om het door hem gepredikte geloof met het zwaard te verbreiden’, voegt de keizer

zijn gesprekspartner toe. Hij legt vervolgens uit dat geweld juist onverengbaar is met het wezen van God, evenals onredelijkheid.

De keizer krijgt in elk geval wat betreft de verbreiding van de islam met het zwaard al snel gelijk: nog geen dertig jaar na zijn dood wordt Constantinopel door islamitische, Osmaanse troepen met geweld inge-

nomen (in 1453) en houdt het Byzantijnse Rijk op te bestaan. Precies deze uitspraken van de Byzantijnse keizer over de islam kregen ruim 600 jaar later nog een venijnig staartje. Paus Benedictus XVI haalde zich er in september 2006 de woede van de moslimwereld mee op de hals. Tijdens een omstreden toespraak in het Duitse Regensburg wilde hij de islam kenschetsen als voorbeeld van irrationele religiositeit. Voor moslims, zei de paus, is God niet gebonden aan menselijke categorieën – zelfs niet aan redelijkheid. Zijn niet letterlijk uitgesproken conclusie is dat het dus niet zo vreemd is dat geweld en terreur zo onlosmakelijk met de islam verbonden zijn.

Daarmee gaf de paus, net zoals keizer Manuel II zes eeuwen vóór hem, een impliciete theologische beoordeling van de islam: in tegenstelling tot de Grieks-christelijke traditie wijst de islam geweld en onredelijkheid niet te allen tijde af.

1.3. Conclusie: Toch geen tijdelijke straf

Moslims als bevrijders

Politiek en het spel van de macht zijn in de praktijk nogal eens belangrijker dan het najagen van de juiste godsdienst. Dat feit zal ongetwijfeld deels een verklaring vormen voor het fenomeen dat heel wat oosterse christenen in de eeuwen na Mohammed diens volgelingen als bevrijders onthalen; puur en alleen omdat ze vijandig staan ten opzichte van het Byzantijnse Rijk. Toch blijft het ook dan nog opmerkelijk dat de positiefste beoordelingen van de islam in het vroege oosterse christendom juist uit het heetst van de strijd komen. Met name Arabische christenen benoemen de islam zelden als satanisch en zijn overwegend positief. Al-Kindi lijkt in de negende eeuw een van de weinigen te zijn geweest die het begrip satanisch openlijk van toepassing achtte op de islam en de Koran – als zijn geschrift inderdaad als authentiek moet worden gezien.

Verklaren politieke belangen hier alles? Of speelt er wellicht ook angst voor de nieuwe bezetter mee? Of is het van een afstand nu eenmaal makkelijker roepen over een andere religie, zoals de Byzantijnen doen?

Waarschijnlijk ligt de waarheid ergens in het midden en is er meer dan één reden waarom sommige oosterse christenen in die tijd Mohammed bewieroken. Feit is bijvoorbeeld dat juist op het Arabische schiereiland in de zevende eeuw relatief veel christenen een sektarische versie van het christendom aanhangen, waarin Jezus niet of in mindere mate als God wordt gezien. Die theologie maakt het, zoals al eerder gerefereerd, makkelijker om Mohammed als echte profeet te zien: de ergernis van het geloof in God Die een Zoon heeft, bestaat dan niet langer. Toch ontkennen lang niet alle christenen in het oosten de godheid van Christus, terwijl ook zij in sommige gevallen een positief oordeel vellen over de islam. Het blijft dan ook intrigerend te constateren dat een islamitische verovering niet per definitie hoeft te leiden tot een negatieve theologische beoordeling door de overwonnen christelijke stromingen.

Satanisch of sektarisch

De bronnen wijzen er tegelijkertijd op dat veel andere christenen zich in de eerste eeuwen van de islam juist scherp profileren ten opzichte van de nieuwe godsdienst. Pseudo-Methodius is daarvan wel het bekendste voorbeeld. Zijn negatieve beoordeling van de islam als straf van God liegt er niet om.

Het is opmerkelijk om te zien dat twee van de in de kerkgeschiedenis meest gebruikte beoordelingen van de islam – satanisch en sektarisch – beide in het oosterse christendom al volop voorkomen. Een voorbeeld van een inktzwarte benadering is die van Ricoldus de Monte Crucis, die satan aanwijst als degene die in eigen persoon de islam de wereld in heeft geholpen. Johannes Damascenus daarentegen wijst allereerst op de verbindingen die hij ziet tussen het christendom en het

ontstaan van de islam, en concludeert dat de religie van Mohammed eerder als sektarisch is te bestempelen.

Nu liggen die twee beoordelingen wellicht dichter bij elkaar dan het lijkt. Juist theologen die de oorsprong van de islam als sektarisch duiden, kunnen bijzonder afwijzend zijn over het diepste karakter van de islam. Juist omdat de islam op bepaalde vlakken zo dicht tegen het christendom aanschurkt, is haar voorstelling van zaken volgens hen zo bedrieglijk.

De typering van de islam als satanisch of sektarisch zegt feitelijk nog weinig over de verklaring van de komst van deze godsdienst. Waarom staat God toe dat de islam de wereld overspoelt? De meest positieve verklaring die in de oosterse kerken klinkt, is dat God de islam zendt als redding voor het monotheïsme in het vanouds polytheïstische Arabië. Met name denkers als Paulus van Antiochië in de elfde eeuw slaan dit soort richtingen in, waarbij de stap naar een tweede weg tot God – christenen via Jezus, moslims via hun wetten – wel erg dichtbij komt.

De meest gehoorde verklaring uit latere eeuwen met betrekking tot de oosterse kerken luidt dat de islam een straf van God is op het ketters christendom van die dagen. Alleen zo zou te verklaren zijn dat de opkomst van de islam ertoe heeft geleid dat er van de ooit bloeiende kerk in het Midden-Oosten nog maar zo weinig over is. Over dat thema zijn boekenplanken vol geschreven. Het is hier slechts de plaats om erop te wijzen dat die opvatting bij de betreffende groepen christenen in het Oosten zelf – zeker in de eerste eeuwen van de islam – natuurlijk nauwelijks heeft geklonken voor zover het de eigen theologie betrof. Een straf kon de islam hoogstens voor de ándere christenen zijn.

Religie versus redelijkheid en macht

Verskillende theologische stellingnames die in de oosterse kerken zijn aangedragen ter ondersteuning van het oordeel over de islam zijn niet

houdbaar gebleken. De opvatting van Pseudo-Methodius is daarvan een duidelijk voorbeeld. Zijn dragende notie dat de islam hoogstens een tijdelijke straf kon zijn omdat het toenmalige christelijke rijk het laatste, wereldomvattende rijk zou zijn, is al kort na zijn eigen tijd en zeker vandaag de dag gefalsificeerd.

Dergelijke vraagtekens kunnen ook geplaatst worden bij de centrale gedachte van de Byzantijnse keizer Manuel II Paleologos, die met name het gewelddadige karakter van de islam aankaart. Opmerkelijk in diens betoog is dat hij de islam vanwege dit geweld als onredelijk bestempelt: de islamitische God is blijkbaar boven alle redelijkheid verheven en mag doen wat hij wil.

Hier tekent zich al een kenmerkend verschil af tussen latere rooms-katholieke en protestantse opvattingen. Met name in protestantse kring is vaak benadrukt dat de islam met zijn eenduidige theologie en dito plichtenleer juist een zeer redelijke religie is, terwijl er tegelijk veel voor te zeggen valt om juist het christendom in zekere zin als onredelijk te beschouwen. De 'ergernis van het kruis' en de 'dwaasheid van de prediking' bevestigen dat. Ze maken het betoog van Manuel II op zijn minst problematisch.

Machtsdenken

Toch kan een vroege oosters-orthodoxe redenering ook té makkelijk bij de vuilnisbelt van de geschiedenis worden geplaatst. Dat lijkt te gelden voor de visie van Pseudo-Methodius op de verhouding tussen religie en macht. Het is interessant te zien hoe hij een overeenkomst creëert tussen hem en de moslims die hij bestrijdt: beiden presenteren een model van een politieke realiteit op aarde die Gods bedoeling weerspiegelt – een realiteit die volgens Pseudo-Methodius altijd aan macht is gekoppeld. Dat is opvallend, omdat het islamitische streven naar aardse macht vooral in onze tijd juist als een van de meest kenmerkende verschilpunten met het christendom wordt aangemerkt. Een christen haakt niet naar macht, een

moslim wel, zo is de heersende gedachte. Kortom, ook deze redenering is onhoudbaar gebleken.

Maar klopt die gedachte eigenlijk wel? De theoloog Reitsma zet daar zijn vraagtekens bij als hij de lijn van Pseudo-Methodius en zijn machtsdenken doortrekt naar de politieke visie van sommige christenen vandaag. ‘De evangelicalen die zich achter de PVV scharen lijken zich (...) in een vergelijkbaar denkkader te begeven. Voor hen is het beschermen van de Nederlandse vrijheid met alle mogelijke desnoods ondemocratische middelen het hoogste christelijke ideaal. Zij lijken geen christelijke staat voor te staan of de kerk met macht te willen verbinden, maar christelijk geloof en liberale politiek hebben hier wel een dubieus pact gesloten. (...) Het zijn in ieder geval signalen, die aan het denken zetten. Loopt hier ten diepste niet een ononderbroken lijn van Pseudo-Methodius en het Byzantijnse denken, via de kruistochten, Spanje (1492) tot en met het kolonialisme, het christen-zionisme en de door vele christenen gesteunde oorlog in Irak?’²⁹

De aanslagen die de Noor Anders Breivik in de zomer van 2011 pleegde – tégen de islamisering en vóór een cultureel christendom – zouden moeiteloos in deze rij voorbeelden geplaatst kunnen worden. De tegenwerping dat Breivik nooit een christen is geweest met een persoonlijk geloof, is weliswaar belangrijk, maar kan moeilijk een reden zijn om sommige vormen van christelijk-politiek machtsdenken niet onder kritiek te hoeven stellen – zeker niet wanneer dat denken juist ten doel heeft het islamitisch machtsdenken aan te vallen.